

JOHN C. CARR

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΓΙΑ ΕΠΙΒΙΩΣΗ

1057-1185

ΣΕΙΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΕΙΡΑΣ: Μάρκος Καρασαρίνης

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Η Δυναστεία των Κομνηνών**

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: The Komnene Dynasty

Από τις Εκδόσεις Pen & Sword Military, Νότιο Γκόρκαϊρ 2018

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: John C. Carr

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Δημήτριος Β. Σταυρόπουλος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Γιώργος Κασαπίδης

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Dominic Allen

ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Δημήτρης Χαροκόπος

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Μερσίνα Λαδοπούλου

© John C. Carr, 2018

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2020

Πρώτη έκδοση: Φεβρουάριος 2020

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-3299-1

Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-3300-4

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.	PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.
<i>Από το 1979</i>	<i>Publishers since 1979</i>
Έδρα:	Head Office:
Τατοίου 121, 144 52 Μεταμόρφωση	121, Tatoi Str., 144 52 Metamorfossi, Greece
Βιβλιοπωλείο:	Bookstore:
Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα	13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece
Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550	Tel.: 2102804800 • fax: 2102819550

e-mail: info@psychogios.gr
www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

JOHN C. CARR

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΓΙΑ ΕΠΙΒΙΩΣΗ
1057-1185

Μετάφραση: Δημήτριος Β. Σταυρόπουλος

Περιεχόμενα

<i>Εισαγωγή</i>	9
<i>Κατάλογος εικόνων</i>	15
1. Μία κυρία που δεν κάνει πίσω	17
2. Η κληρονομιά του Κωνσταντίνου	35
3. Μια πράξη που δύσκολα τη μμείσαι: Οι Μακεδόνες.....	53
4. 1057: Ισαάκιος ο ιδρυτής.....	77
5. Μεσοβασιλεία: Η συμφορά του Διογένη.....	109
6. Η έλευση του Αλεξίου.....	133
7. Κρατώντας ενωμένη την Αυτοκρατορία	159
8. Ο δρόμος για το Μίκλεγκαρτ.....	197
9. Η «άπληστη ράτσα των Λατίνων»: Ο Αλέξιος και η Α΄ Σταυροφορία	207
10. Μαχητής μέχρι το τέλος.....	245
11. Καλοϊωάννης: Ένας γνήσιος στρατιώτης.....	263
12. Ο Μανουήλ Α΄ και η Β΄ Σταυροφορία.....	299
13. Αιματοβαμμένο φινάλε: Ανδρόνικος Α΄	317
14. Λυκόφως στην Τραπεζούντα	337
<i>Βιβλιογραφική σημείωση</i>	351
<i>Το οικογενειακό δέντρο του Οίκου των Κομνηνών</i>	356
<i>Ευρετήριο ονομάτων</i>	358

Εισαγωγή

μη οὕτω μανείη τις ὡς ἦδιον ἠγεῖσθαί τι ἕτερον ἱστορία.
*(Ὅς μὴν εἶναι κανεῖς τόσο τρελός, ὥστε να πιστεύει ὅτι υπάρχει
κάτι που να εἶναι πιο ευχάριστο ἀπὸ την Ἱστορία).*

Νικήτας Χωνιάτης, 12ος αἰώνας
Βυζαντινός ιστορικός

Η βυζαντινή δυναστεία των Κομνηνών διήρκεσε ἀπὸ το 1057 ἕως το 1185, ἀν καὶ οὐσιαστικά μπορεῖ να λεχθεῖ ὅτι ἰδρύθηκε το 1081. Ἀκολούθησε τὴ δυναμικὴ μακεδονικὴ δυναστεία καὶ τὴ διαδέχθηκε ἡ δυναστεία των Ἀγγέλων. Ἡ οἰκογένεια καταγόταν ἀπὸ τὴ θρακικὴ κωμόπολη Κόμνη, ἐκεῖ ὅπου εἶναι σήμερα τὸ ευρωπαϊκὸ κομμάτι τῆς Τουρκίας. Οἱ ἐκτεταμένες γαιοκτησίες τῆς στὴν Ἀνατολία ἦταν ἡ βάση τοῦ πλοῦτου που τὴν κατέστησε μίᾳ ἀπὸ τὶς ἠγετικὲς στρατιωτικὲς οἰκογένειες τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας. Οἱ Κομνηνοὶ εἶχαν διακριθεῖ σε ἐκστρατείες ὑπὸ τοὺς Μακεδόνες, γεγονός που τοὺς ἐπέτρεψε να καταλάβουν τὸν βυζαντινὸ θρόνο κατὰ τὴ διάρκεια ἐνὸς ἰδιαίτερα ἀδύναμου κρῖκου στὴ βασιλικὴ διαδοχῇ.

Οἱ Κομνηνοὶ κατέχουν μίᾳ ἰδιαίτερα ευαίσθητη θέση στὴ βυζαντινὴ ἐποχῇ, ὅταν ἡ Αυτοκρατορία εἶχε ἀντέξει γιὰ περισσότερα ἀπὸ ἐπτακόσια χρόνια ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν κρίσεων, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ συνέχιζε να ἀποτελεῖ τὸν μεγάλο χριστιανικὸ προμαχῶνα ἀπέναντι στὴ μὴ χριστιανικὴ Ἀνατολή καὶ τοὺς ἐπιθετικὸὺς Νορμανδοὺς καὶ Λατίνους στὴ Δύση. Οἱ προκάτοχοι τῆς δυναστείας, οἱ Μακεδόνες, εἶχαν ἀφήσει τὸ Βυζάντιο στὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἐξάπλωσης καὶ τοῦ κύρους του· οἱ διάδοχοί τοὺς, οἱ Ἄγγελοι, υπῆρξαν ἀπλῶς μαχητὲς οπισθοφυλακῆς ἀπέναντι σε μίᾳ ἐπερχόμενῃ συμφορᾷ. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς δύο, ὁ κλήρος ἐπέσε στους Κομνηνοὺς να διεξαγάγουν ἕναν διμέ-

τωπο αγώνα για την επιβίωση του Βυζαντίου για κάτι παραπάνω από εκατό ταραχώδη χρόνια.

Ήταν την εποχή της βασιλείας των Κομνηνών που οι Τούρκοι εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στη Μέση Ανατολή και στην ανατολική Ευρώπη. Αυτοί οι φοβεροί εχθροί, που έμελλε να εξαλείψουν το Βυζάντιο, παραμένουν κύριοι της ενδοχώρας του έως και σήμερα. Σαν να μην ήταν αρκετά σκληρό το καθήκον της αντιμετώπισης των τουρκικών προελάσεων, οι Νορμανδοί και τα άπληστα ναυτικά κράτη στη Δύση – συχνά (αλλά όχι πάντα) βοηθούμενα από τους πάπες της Ρώμης – αφαιρούσαν συνεχώς τμήματα από τις δυτικές παρυφές της Αυτοκρατορίας στην Ελλάδα, στα νησιά του Αιγαίου και στις ακτές της Αδριατικής. Η Α΄ και η Β΄ Σταυροφορία έφεραν τους Βυζαντινούς σε μία αιφνιδιαστική και δυσάρεστη επαφή με τα πιο αρπακτικά στοιχεία της Δύσης. Παρά τους υποτιθέμενους ιερούς στόχους τους, οι σταυροφορίες και η χρόνια αστάθεια που προκάλεσαν, έπαιξαν τον ρόλο τους στην υπονόμευση του χριστιανισμού σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο, με συνέπειες που εξακολουθούν να υφίστανται ακόμη και σήμερα.

Ο ιδρυτής των Κομνηνών, Ισαάκιος Α΄, έδωσε μία πρόγευση για το τι επρόκειτο να συμβεί, βάζοντας σε τάξη τα χαώδη οικονομικά της Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, αυτό το βραχύβιο κατόρθωμα εξανεμίστηκε από τρεις αδιάφορους αυτοκράτορες οι οποίοι παρενεβλήθησαν ανάμεσα στον Ισαάκιο και στον επόμενο Κομνηνό, τον Αλέξιο Α΄, ο οποίος θεωρείται ο πραγματικός θεμελιωτής της δυναστείας. Κάτω από τον ακούραστο Αλέξιο και τους τέσσερις Κομνηνούς διαδόχους του – Ιωάννη Β΄, Μανουήλ Α΄, το αγόρι-αυτοκράτορα Αλέξιο Β΄ και τον Ανδρόνικο Α΄ – κατέστη κυρίαρχο αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε «διαχειριστικό μοντέλο» της στρατιωτικής πολιτικής. Διέφερε από το προηγούμενο «πατριωτικό» μοντέλο, από την άποψη ότι σημαντικοί παράγοντες ήταν αυτοί που καθόριζαν τη σύσταση των βυζαντινών στρατών και ποιος θα τους διοικούσε. Η δομή της κυβέρνησης ουσιαστικά στρατιωτικοποιήθηκε, με τον αυτοκράτορα ως επικεφαλής μιας στρατιωτικής αριστοκρατίας. Η αυτοκρατορική διακυβέρνηση έγινε συγκεντρωτική και αφαιρέθηκε εξουσία από τις επιφανείς στρατιωτικές οικογένειες των επαρχιών. Αυτή η αυστηρά οργανωτική προσέγγιση ενθάρρυνε την πρόσληψη μισθοφόρων οι οποίοι, όπως θα δούμε, αφαιρέσαν έναν ζωτικό ψυχολογικό σύνδεσμο ανάμεσα στον λαό, στον στρατό και στο πατριωτικό αίσθημα, μέχρι την τελική φθορά της Αυτοκρατορίας.

Πρέπει κανείς να έχει υπόψη του εξαρχής ένα σημείο-κλειδί: οι Βυζαντινοί ποτέ δεν αποκαλούσαν τον εαυτό τους με αυτό το όνομα. Ούτε αποκαλούσαν τον εαυτό τους Έλληνα, αν και οι περισσότεροι Βυζαντινοί υπήκοοι, ιδίως οι άρχουσες τάξεις, αναμφίβολα ήταν. Θεωρούσαν τον εαυτό τους και αναφέρονταν σ' αυτόν με περηφάνια ως Ρωμαίο, συνεχίζοντας τη μακρά και ένδοξη ιστορία της αρχικής Ρώμης, την οποία θεωρούσαν αδιάσπαστη από την εποχή της πρώιμης δημοκρατίας στους Επτά Λόφους. Ο ιδρυτής αυτής που αποκαλούμε Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ο Κωνσταντίνος Α΄ (ο Μέγας), ήταν απλώς ο αυτοκράτορας στην αδιάσπαστη γραμμή η οποία έφτανε μέχρι τον Αύγουστο που έκανε το μνημειώδες βήμα να μεταφέρει την πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη τον 4ο αιώνα, όταν η πολιτική και η στρατηγική πραγματικότητα στην περιοχή της Μεσογείου είχε αλλάξει δραματικά από τον καιρό του Αυγούστου. Πράγματι, πολλοί ιστορικοί προτιμούν να αποκαλούν την περίοδο ανάμεσα στον Κωνσταντίνο Α΄ και, ας πούμε, στον Ηράκλειο ως Ύστερη Ρωμαϊκή παρά ως Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Όπως θα δούμε, μέχρι και στα τέλη του 12ου αιώνα η βασιλική συγγραφέας Άννα Κομνηνή, η οποία θα έχει πολύ έντονη παρουσία σ' αυτές τις σελίδες, μπορούσε να αναφέρεται στον πατέρα της Αλέξιο Α΄ Κομνηνό ως «Αυτοκράτορα των Ρωμαίων» σαν να ήταν κάτι το αυτονόητο. Στην πραγματικότητα, ο όρος Βυζαντινός τέθηκε σε γενική χρήση το 1562. Έως σήμερα, πολλοί Έλληνες εξακολουθούν να αναφέρονται ανεπίσημα στον εαυτό τους ως *Ρωμιάς*, σε μία παρατεταμένη αντήχηση από τη βυζαντινή εποχή. Έτσι, στις παραθέσεις από Βυζαντινούς συγγραφείς που αναφέρονται ως «Ρωμαίοι», πρέπει να θυμόμαστε ότι δεν εννοούν τους Ιταλούς αλλά τους ίδιους τους Βυζαντινούς Έλληνες. Ο αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι χρησιμοποιώ εναλλακτικά τον όρο «βυζαντινός», «ρωμαϊκός» και «ελληνικός», ιδίως στο πρώτο μισό του βιβλίου. Αυτό αντικατοπτρίζει απλώς την αδυναμία να γίνουν ξεκάθαρες και σταθερές περιγραφές των εθνικών και πολιτιστικών ταυτοτήτων σε μία κοσμοπολίτικη Αυτοκρατορία, σε μια εποχή πριν έρθει ο εθνικισμός ώστε να κάνει τη δουλειά για λογαριασμό μας.

Η ιστορία της δυναστείας των Κομνηνών συμπεκνώνει εξαιρετικά μία επισήμανση που έκανε ο καθηγητής Χάρης Μαγουλιάς στην εισαγωγή της έξοχης μετάφρασής του στο έργο *Χρονική διήγησης* του Νικήτα Χωνιάτη:

Αν η Ιστορία πρόκειται να είναι κάτι περισσότερο από μία διήγηση, δεν πρέπει ποτέ να απευαισθητοποιηθούμε απέναντι στην αιχμή του πάντα παρόντος κινδύνου, της απειλής για τη ζωή και τον πολιτισμό, που ήταν υπαρξιακή πραγματικότητα για τους προγόνους μας.

Η ιστορία των Κομνηνών μπορεί να έχει πολλά να μας πει στις αρχές του 21ου αιώνα, τώρα που η παλαιότατη αντιπαράθεση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, μεταξύ χριστιανισμού και Ισλάμ βρίσκεται και πάλι στο προσκήνιο των ειδήσεων.

Όπως συμβαίνει με όλες τις ιστορίες που έχουν να κάνουν με το Βυζάντιο, ο αναγνώστης πρέπει να τα βγάλει πέρα με μία πληθώρα και μία επανάληψη ονομάτων: οι Θεοδώρες, οι Κωνσταντίνοι, οι Νικηφόροι και οι Αλέξιοι, για παράδειγμα, αναπαράγονται διαμέσου των γενεών και χρειάζεται κάποια συγκέντρωση για να μπορεί να τους παρακολουθεί κανείς. Τον σύζυγο της Άννας Κομνηνής, Νικηφόρο Βρυέννιο, για παράδειγμα, πρέπει να τον ξεχωρίζουμε από τον προκάτοχο του ίδιου ονόματος ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην άνοδο των Κομνηνών στην εξουσία. Το μόνο που μπορεί να κάνει ένας ιστορικός είναι να προσπαθήσει να απλοποιήσει τα μπερδέματα των ονομάτων όσο αυτό συμβαδίζει με τη σαφήνεια και να ελπίζει ότι ο αναγνώστης δε θα μπερδεύεται πολύ συχνά.

Αποφάσισα να καταργήσω τις κουραστικές σημειώσεις των κεφαλαίων, οι οποίες μπορεί να δίνουν μία «λόγια» εντύπωση, αλλά για τον μέσο αναγνώστη και με ένα αντικείμενο σαν αυτό θα μπορούσαν κάλλιστα να είναι αχρείαστες. Τείνουν επίσης να διακόπτουν τη ροή της ανάγνωσης, πολύ συχνά χωρίς να υπάρχει πραγματικός λόγος. Οι πηγές μου περιγράφονται συνοπτικά σε μία γενική βιβλιογραφική σημείωση στο τέλος.

Απευθύνω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες στην Πηνελόπη Ουίλσον Ζαργάνη και στο επιτελείο της στη βιβλιοθήκη της Βρετανικής Σχολής στην Αθήνα, δίχως τη βοήθεια των οποίων αυτό το βιβλίο δε θα είχε γραφτεί, στον αναθέτοντα εκδότη μου στον Οίκο Pen & Sword, Φίλιπ Σίντνελ, ο οποίος ελπίζω να είναι ευτυχής που έλαβε «άλλο ένα συναρπαστικό βυζαντινό έργο», στις Νίκη Μόργκαν και Αντιγόνη Καμπέρου οι οποίες παρείχαν ηθική υποστήριξη κατά τη διάρκεια των κοπιαστικών μηνών της έρευνας. Ο καθηγητής Σεργκέι Καρόφ του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας, κατά τη διάρκεια μιας τυχαίας συνάντησης στην Αθήνα, αποσαφήνισε μερικά σημεία πάνω στους Μεγάλους

Κομνηνούς της Τραπεζούντας, για τους οποίους είναι ίσως η κορυφαία εν ζωή αυθεντία στον κόσμο. Θα ήθελα να μπορώ να πω ότι κάποιος άλλος ακαδημαϊκός ή ειδικός είχε διαβάσει τα πρωτότυπα κεφάλαια και έκανε πολύτιμες διορθώσεις, αλλά η πίεση του χρόνου δεν το επέτρεψε, συνεπώς τα όποια λάθη είναι δικά μου και μόνο.

Τζον Καρ
Αθήνα
Ιούνιος 2017

Κατάλογος εικόνων

1. Μιχαήλ Ψελλός και Μιχαήλ Ζ΄ (Άγιο Όρος).
2. Ιησούς του Ναυή, μία εμβληματική μορφή της Παλαιάς Διαθήκης με βυζαντινό στρατιωτικό ένδυμα του 12ου αιώνα.
3. Χρυσό νόμισμα με την εικόνα του Ισαάκιου Α΄ Κομνηνού (Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα).
4. Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (Ελληνικό Πολεμικό Μουσείο).
5. Εικόνα της Ειρήνης Δούκαινας στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας (*Der Spiegel/Geschichte*).
6. Άννα Κομνηνή με σχήμα καλόγριας (ελληνικό εικονογραφημένο περιοδικό για τη νεολαία, περί το 1965).
7. Άννα Κομνηνή και ο Ιωάννης Β΄ (ελληνικό εικονογραφημένο περιοδικό για τη νεολαία, περί το 1965).
8. Μικρός πολεμικός πέλεκυς που χρησιμοποίησε η Βαράγγια Φρουρά (Ελληνικό Πολεμικό Μουσείο).
9. Μοντέλο ελληνικής φλογοβόλου μηχανής (Ελληνικό Πολεμικό Μουσείο).
10. Μοντέλο βυζαντινού πολιορκητικού πύργου της εποχής των Κομνηνών (Ελληνικό Πολεμικό Μουσείο).
11. Ναυμαχία του 12ου αιώνα (Ελληνικό Πολεμικό Μουσείο).
12. Δρόμων, βυζαντινό πολεμικό πλοίο της περιόδου των Κομνηνών (Ελληνικό Πολεμικό Μουσείο).
13. Πίνακας της περιόδου που απεικονίζει την εξόρυξη οφθαλμών και τον ευνουχισμό ενός συνωμότη (*Der Spiegel/Geschichte*).
14. Ιωάννης Β΄ και Ειρήνη (Εκδοτική Αθηνών).
15. Μανουήλ Α΄ και η δεύτερη σύζυγός του Μαρία (Εκδοτική Αθηνών).
16. Στέμμα του Νικηφόρου Β΄ Φωκά (Εκδοτική Αθηνών).
17. Ανδρόνικος Α΄ (Ελληνικό Πολεμικό Μουσείο).
18. Ιωάννης Β΄, Μανουήλ Α΄ και Αλέξιος Β΄ (Ελληνικό Πολεμικό Μουσείο).
19. Αλέξιος Γ΄ Μέγας Κομνηνός της Τραπεζούντας (Εκδοτική Αθηνών).
20. Μονή Οσίου Λουκά, ένα παράδειγμα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της εποχής των Κομνηνών (φωτογραφία του συγγραφέα).

Μια κυρία που δεν κάνει πίσω

Μία ανεμοδαρμένη μέρα, πιθανώς το φθινόπωρο του 1106, μια ξαφνική δυνατή ριπή ανέμου γκρέμισε ένα πολύ παλιό ορεινό χάλκινο άγαλμα στην Αγορά του Κωνσταντίνου στην Κωνσταντινούπολη. Ηλικίας άνω των 700 ετών, το άγαλμα απεικόνιζε αρχικά τον Απόλλωνα, αλλά λεγόταν ότι ο Μέγας Κωνσταντίνος, ο ιδρυτής της Κωνσταντινούπολης, του είχε αφαιρέσει τον ειδωλολατρικό χαρακτήρα και του είχε δώσει το δικό του όνομα. Αυτή η τελετή, όπως πολλές του είδους, δεν είχε παγιωθεί στη συνείδηση της κοινής γνώμης και για τον λαό της πρωτεύουσας το άγαλμα ήταν το Ανθήλιον, δηλαδή «το αντίθετο του ήλιου», μία αναφορά στον αρχαίο Απόλλωνα, για τον οποίο στα ειδωλολατρικά χρόνια πίστευαν ότι διέσχιζε τον ουρανό κάθε μέρα πάνω στο φλεγόμενο άρμα του. Έτσι, όταν το Ανθήλιον υπέκυψε ξαφνικά σε έναν θυελλώδη νοτιοδυτικό άνεμο, ο λαός, όπως ήταν φυσικό, ανησύχησε και, όπως κάνουν ακόμη πολλοί μπροστά σε τέτοια φαινόμενα, απέδωσε σ' αυτό μία δυσοίωνα μεταφυσική σημασία. Η πιο συνήθης ερμηνεία ήταν ότι η πτώση του Ανθηλίου προμήνυε τον άμεσο θάνατο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Και φυσικά οι ψίθυροι έφτασαν στα αυτιά του αυτοκράτορα.

Σύμφωνα με την κόρη του Αλεξίου, Άννα, η οποία θα μπορούσε κάλλιστα να ήταν παρούσα όταν ο πατέρας της πληροφορήθηκε τι έλεγε ο τρομαγμένος κόσμος, εκείνος ξέσπασε. «Της ζωής και του θανάτου έναν κύριο γνωρίζω», παρατήρησε με αξιοθαύμαστη αυτοπεποίθηση, «και δεν μπορώ να πιστέψω ότι οι πτώσεις των ειδώλων συνεπάγονται θάνατο». Είναι ο Θεός, συνέχισε, εκείνος που δίνει και παίρνει τη ζωή και όχι το έργο ενός γλύπτη. Πρόκειται για μία έξοχη και ευγενή αντίδραση, αντάξια ενός αυτοκράτορα, μπορούμε όμως να πάρουμε το

μετρητοίς τον ισχυρισμό της Άννας; Είναι αδύνατον να το πούμε. Η Άννα Κομνηνή θαύμαζε τον πατέρα της έως σημείου αγιοποίησης· στα διάσημα απομνημονεύματά της, την *Αλεξιάδα*, ο πατέρας της παρουσιάζεται ως πρότυπο ηγεμόνα, σχεδόν τέλειος στο σώμα και στον νου. Παρ' όλα αυτά, καθώς η Άννα ήταν μία από τις πιο αξιοσέβαστες διανοούμενες της εποχής της και δεν ενέδιδε στην αυταπάτη, μπορούμε να της αποδώσουμε το πλεονέκτημα της αμφιβολίας, σημειώνοντας την εντιμότητά της σε ένα περιστατικό που συνέβη λίγο μετά την πτώση του αγάλματος.

Η Άννα και οι τρεις μικρότερες αδελφές της πρόσεξαν κάποτε μία μεγάλη οχλαγωγία να έρχεται από την Αγορά, η οποία δεν απείχε πολύ από το παλάτι. Η Άννα ήταν περίπου είκοσι τεσσάρων ετών εκείνη την εποχή, αρκετά μεγάλη δηλαδή για να γνωρίζει περί τίνος επρόκειτο· είχε μόλις αποκαλυφθεί μια συνωμοσία κατά του πατέρα της και οι πρωταίτιοι διαπομπεύονταν για δημόσιο χλευασμό. Τα κορίτσια –πιθανώς ντυμένα απλά για να μην ξεχωρίζουν μέσα στο πλήθος– ξεγλήστησαν έξω από το παλάτι μυστικά για να ενωθούν με το πλήθος που αποδοκίμαζε. Τότε αντίκρισαν μία συγκλονιστική σκηνή. Μερικοί άνδρες, όλοι τους με ξυρισμένα κεφάλια και γενειάδες και φορώντας σακιά, κάθονταν στο πλάι πάνω σε βόδια τα οποία οδηγούνταν διαμέσου των δρόμων. Τα ακάλυπτα κεφάλια τους ήταν διακοσμημένα με αιματοβαμμένα εντόσθια βοδιών και προβάτων – συμβολικά «στέμματα» για κείνους που τόλμησαν να ανατρέψουν τον αυτοκράτορα. Επικεφαλής της πομπής ήταν οι φύλακες του δρόμου, το ισοδύναμο των αστυνομικών, οι οποίοι τραγουδούσαν άσεμνα τραγούδια περιπαίζοντας τους συνωμότες, που όλοι τους γνώριζαν τι θα ακολουθούσε: το ελάχιστο ήταν η εξόρυξη των οφθαλμών τους.

Την προσοχή όμως της Άννας Κομνηνής τράβηξε η συμπεριφορά ενός αρχισυνωμότη. Ήταν ο Μιχαήλ Ανεμάς, ένας από τέσσερις αδελφούς που είχαν καταστρώσει το σχέδιο να ανατρέψουν τον Αλέξιο σε συνεργασία με πολλές οικογένειες ευγενών και υψηλά ιστάμενους αξιωματούχους. Καθώς ο Ανεμάς αντίκρισε το παλάτι, το πλήθος τον είδε να κοιτάζει προς το επιβλητικό κτίριο και να κάνει μια σειρά από χειρονομίες. Πιθανώς, τόσο ο ίδιος όσο και οι άλλοι συνωμότες είχαν φιμωθεί ή απλώς ο Ανεμάς δεν μπορούσε να ακουστεί μέσα στη βοή του πλήθους· καθώς όμως η Άννα και οι αδελφές της παρακολουθούσαν καθηλωμένες, ύψωσε τα χέρια του σαν να προσευχόταν και έκανε κινήσεις που έδειχναν ότι επιθυμούσε να του ξεριζώσουν τα χέρια και τα

πόδια και να του κόψουν το κεφάλι. Αν αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι είχε μετανιώσει πραγματικά για τις πράξεις του ή επιθυμούσε να πεθάνει αμέσως για να αποφύγει τα φρικτά βασανιστήρια αργότερα, δεν μπορούμε να το ξέρουμε. Η Άννα όμως φαίνεται πως κατέληξε στο πρώτο συμπέρασμα – παρότι ο Ανεμάς είχε καταδικαστεί επειδή σχεδίαζε να δολοφονήσει τον αγαπημένο της πατέρα.

Σπεύδοντας στο παλάτι, η Άννα αναζήτησε τη μητέρα της, την αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα, η οποία εκείνη τη στιγμή είχε απομονωθεί προσευχόμενη μαζί με τον Αλέξιο. Η Ειρήνη ανταποκρίθηκε διστακτικά στα αγωνιώδη νεύματα της κόρης της και απομακρύνθηκε από τον σύζυγό της για να πάει μαζί με την Άννα σ' ένα παράθυρο του παλατιού. Από κάτω, ο Μιχαήλ Ανεμάς και οι συνεργοί του οδηγούνταν ανεβασμένοι πάνω στα βόδια. Η ευγένεια του Ανεμά κάτω από τέτοια πίεση είχε εντυπωσιάσει και τον όχλο, ενώ οι δεσμοφύλακες του, βλέποντας τα αυξανόμενα σημάδια δημόσιας συμπάθειας, έδειχναν απρόθυμοι να επιταχύνουν την πορεία των θυμάτων προς τη μοίρα τους. Λίγες στιγμές απ' αυτό το θέαμα στάθηκαν αρκετές για την Ειρήνη, η οποία έτρεξε στον Αλέξιο, ικετεύοντάς τον δακρυσμένη να αναστείλει την καταδίκη του Ανεμά. «Η αλήθεια είναι», έγραψε αργότερα η Άννα, «ότι ενδιαφερόμασταν για κείνους τους ανθρώπους για χάρη του αυτοκράτορα, ώστε να μη στερηθεί τέτοιους πολεμιστές».

Οι ικεσίες της Ειρήνης απέδωσαν: ένας αξιωματούχος στάλθηκε βιαστικά να σταματήσει τη θλιβερή πομπή. Λίγο έλειψε να φτάσει πολύ αργά, διότι όταν την πρόφτασε, βρισκόταν ήδη σε μία ψηλή αφιδωτή πύλη που ήταν γνωστή ως «Χείρες». Είχε πάρει το όνομά της από ένα ζεύγος μπρούντζινων χεριών που βρισκόνταν στην κορυφή της· τα χέρια αυτά είχαν τοποθετηθεί εκεί χρόνια πριν, ως ένα συμβολικό όριο πέρα από το οποίο ο εγκληματίας δεν μπορούσε να ελπίζει ότι θα λάμβανε βασιλική χάρη. Αν ο κατάδικος δεν είχε φτάσει ακόμη στις Χείρες κατά την πομπή της τιμωρίας του, ήταν πιθανό να καταφτάσει η χάρη την ύστατη στιγμή, αλλά μόλις περνούσε την αφίδα και βρισκόταν στη λάθος πλευρά των Χειρών, η ελπίδα έσβηνε. Σύμφωνα με την εξιστόρηση της Άννας, ο αυτοκρατορικός αξιωματούχος πρόφτασε τον Ανεμά όταν βρισκόταν ακριβώς κάτω από την αφίδα, κυριολεκτικά την τελευταία στιγμή, και ο συνωμότης αντί να τυφλωθεί και πιθανώς να θανατωθεί, φυλακίστηκε σε έναν πύργο –ο οποίος αργότερα ονομάστηκε Πύργος του Ανεμά– κοντά στο παλάτι. (Δε γνωρίζουμε τι συνέβη στους υπόλοιπους συνωμότες).

Η ειλικρίνεια και η αποφασιστικότητα της Άννας Κομνηνής είναι αξιοσημείωτες για την εποχή της. Ο 12ος αιώνας δεν ήταν μια εποχή που ενθάρρυνε την αναρρίχηση των γυναικών στον δημόσιο βίο. Στην Ευρώπη, από την Αγγλία στα βορειοδυτικά έως το Βυζάντιο στα νοτιοανατολικά, αυτοί που κινούσαν τα νήματα ήταν οι βασιλιάδες, οι πολιτικοί και οι στρατηγοί. Στον τότε αραβικό και ισλαμικό κόσμο, ο έλεγχος από τους άνδρες ήταν ακόμη πιο ασφυκτικός. Βεβαίως, οι βασιλιάδες, οι αυτοκράτορες και οι σουλτάνοι είχαν συζύγους των οποίων ο χαρακτήρας και η οξυδέρκειά τους τους επηρέαζαν στις εσωτερικές κρατικές υποθέσεις, ή μπορούσαν να εξομαλύνουν τα πιο άγρια ένστικτα μερικών ηγεμόνων. Οι υψηλά ιστάμενες γυναίκες όμως σπανίως μπορούσαν να αποκτήσουν θέσεις πραγματικής πολιτικής ισχύος, κάτι που καθιστά τη σταδιοδρομία της Άννας Κομνηνής ακόμη πιο αξιοσημείωτη.

Αυτό που της έδωσε ένα σημαντικό προβάδισμα στη ζωή ήταν το γεγονός πως είχε γεννηθεί (το 1083) δύο χρόνια αφότου ο πατέρας της είχε γίνει αυτοκράτορας, κάτι που την καθιστούσε πραγματικά πορφυρογέννητη. Επρόκειτο για τίτλο που δινόταν σε οποιονδήποτε γεννιόταν ενόσω ο πατέρας του/της κατείχε τον βυζαντινό θρόνο, σε αντίθεση με κάποιον που ήταν απλώς πρίγκιπας ή διάδοχος. Τέτοιες βασιλικές γεννήσεις λάμβαναν χώρα στη φημισμένη Πορφυρή Αίθουσα του παλατιού, η οποία διατηρούνταν ακριβώς για τέτοιες περιστάσεις, κι από εκεί προέρχεται και ο προσδιορισμός. Στο συχνά ανασφαλές περιβάλλον του Βυζαντίου, όπου οι αυτοκράτορες και η οικογένειά τους έπρεπε να δαπανούν μεγάλο μέρος του χρόνου τους και της ενέργειάς τους αποκρούοντας αντιπάλους, συνωμότες και πραξικοπήματα, το να είναι κανείς πορφυρογέννητος συνεπαγόταν μια ιδιαίτερη σφραγίδα γνησιότητας, που θα μπορούσε να είναι αποφασιστικής σημασίας στο να διατηρήσει στην εξουσία μια δυναστεία όπως αυτή των Κομνηνών.

Σύμφωνα με πολλές αφηγήσεις, η εμφάνιση της Άννας συμβάδιζε με το μυαλό της. Δυστυχώς, για τους Βυζαντινούς ηγεμόνες δεν έχουμε τίποτε ανάλογο με την εκπληκτική ακρίβεια που έχει, για παράδειγμα, το εμβληματικό πορτρέτο του Ερρίκου Η΄ της Αγγλίας από τον Χανς Χολμπάιν. Οποιοσδήποτε απεικονίσεις έχουν διασωθεί είναι πολύ στιλιζαρισμένες και δεν μπορούμε να τις εμπιστευτούμε. Ο σκοπός της απεικόνισης σε πορτρέτο εκείνο τον καιρό, είτε μέσω της ζωγραφικής είτε μέσω της πιο περίτεχνης τεχνικής του ψηφιδωτού, δεν ήταν τόσο το να αποδώσει μία πιστή ομοιότητα για την αιωνιότητα, αλλά να φανερώσει μία βαθύτερη σημασία – περισσότερο την έκφραση του μεγα-

λείου αυτού που απεικόνιζε το αντικείμενο παρά το πώς έμοιαζε εξωτερικά. Συνεπώς το στίλ κυριαρχεί απόλυτα στην ουσία.

Το μόνο στοιχείο σχετικά με το πώς πραγματικά έδειχνε η Άννα Κομνηνή προέρχεται από έναν σύγχρονό της ποιητή και φίλο, τον Θεόδωρο Πρόδρομο, ο οποίος έγραψε πως ήταν μελαχρινή όπως ο πατέρας της, μεσαίου αναστήματος και με μεγάλα, εκφραστικά και ζωηρά μάτια. Και αυτό είναι ό,τι έχουμε. Το επίθετο «όμορφη» μεταδόθηκε απρόσεκτα από τον ένα συγγραφέα στον άλλο, αλλά δίχως περαιτέρω λεπτομέρειες. Φαίνεται πως η Άννα είχε κληρονομήσει επίσης την ήρεμη αξιοπρέπεια της μητέρας της, Ειρήνης Δούκαινας, που καταγόταν από την πανίσχυρη οικογένεια των Δουκών. Η εκστατική περιγραφή που η ίδια η Άννα κάνει για τη μητέρα της είναι μάλλον υπερβολική και πιθανώς αναμενόμενη από μία κόρη που θαύμαζε τους γονείς της και είχε εμμονή με την εικόνα και την εξουσία της οικογένειάς της. Με αυτή την επιφύλαξη κατά νου, και πάλι η Ειρήνη Δούκαινα παρουσιάζεται ως μία εντυπωσιακή κυρία. Ιδού τι μπορεί να είχαν δει οι θαυμαστές της όταν ήταν μόλις δεκαπέντε ετών και αρραβωνιάστηκε τον Αλέξιο:

Στεκόταν στητή (έγραψε η Άννα) σαν αιθαλές βλαστάρι· κάθε μέλος και κάθε μέρος του κορμιού της ήταν αρμονικά αναπτυγμένο σε σχέση με τα άλλα. Αξιολάτρευτη στην όψη, γοητευτική στην ομιλία, όντως δε χόρταινες να τη βλέπεις και να την ακούς. Το πρόσωπό της έλαμπε με το φέγγος της σελήνης... Ρόδα άνθιζαν στα μάγουλά της και σαν τριανταφυλλιά φαινόταν από μακριά.

Τα ανοιχτογάλανα μάτια της Ειρήνης, μας διαβεβαιώνει η Άννα, μπορούσαν να αφήσουν άφωνο οποιονδήποτε είχε λόγο να φοβάται την οργή της και την καυστική γλώσσα της, από ράθυμους υπηρέτες έως αυλικούς, στρατηγούς και συγκλητικούς. Μία χρυσή επισματωμένη πλάκα στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας δείχνει την Ειρήνη ως μία ψηλή και βασιλική μορφή, με όμορφα μαύρα μαλλιά να περιβάλλουν ένα μικροσκοπικό πρόσωπο και το αριστοκρατικό της στόμα. Από την άλλη πλευρά, αυτό ήταν ένα καθιερωμένο και αμετάβλητο στίλ για τους Βυζαντινούς καλλιτέχνες, όταν απεικόνιζαν βασιλισσες ή ευγενείς γυναίκες, κι έτσι δεν μπορούμε να το θεωρήσουμε ως αληθινό πορτρέτο.

Αντιθέτως, έχουμε έναν πλούτο πληροφοριών σχετικά με τα κοινω-

νικά και διανοητικά επιτεύγματα και τον χαρακτήρα της Άννας Κομνηνής. Από μικρή ηλικία και με την αυτόματη αίσθηση της υπεροχής και της υψηλής αυτοπεποίθησης που της προσέδιδε η ιδιότητα της πορφυρογέννητης, θεωρούσε τον εαυτό της αναπόσπαστο τμήμα στην εξουσία της οικογένειας των Κομνηνών και κατ' επέκταση του ίδιου του Βυζαντίου. Με την εκ των υστέρων γνώση, ακόμη και η φυσική της γέννηση ήταν μάλλον κάτι το ξεχωριστό· ισχυριζόταν με κάθε σοβαρότητα ότι η μητέρα της υπέφερε από τους πόνους του τοκετού δύο ημέρες επιπλέον από το φυσιολογικό, λέγοντας στην αγέννητη κόρη της να κάνει υπομονή για μερικές μέρες, ώστε ο Αλέξιος να μπορέσει να επιστρέψει από μία εκστρατεία και να είναι παρών στη γέννησή της. Η ιστορία αυτή, όσο απίστευτη κι αν φαίνεται, δεν είναι απίθανη· εισάγει επίσης ένα στρατιωτικό στοιχείο στο ξεκίνημα της ζωής της Άννας με τρόπο που τονίζει τη μελλοντική αφοσίωσή της στην Αυτοκρατορία και το ενδιαφέρον της για τις στρατιωτικές και πολιτικές υποθέσεις.

Ορισμένοι ιστορικοί καταφεύγουν στον μάλλον υποκριτικό ισχυρισμό ότι η Άννα Κομνηνή, ως γυναίκα, δε θα μπορούσε να έχει πραγματικά το εύρος της στρατιωτικής και πολιτικής αντίληψης των πραγμάτων που επιδεικνύει στην *Αλεξιάδα*, πάνω στην οποία άρχισε να δουλεύει όταν είχε περάσει τα εξήντα της χρόνια και είχε πλέον αποσυρθεί εδώ και καιρό από τον δημόσιο βίο. Ο ισχυρισμός αυτός δεν μπορεί να αντέξει σε εξονυχιστικό έλεγχο. Εκτός από το γεγονός ότι υπήρξαν πάρα πολλές γυναίκες πολιτικές ηγέτιδες και μερικές ικανές στρατιωτικές μορφές καθ' όλη τη διάρκεια της Ιστορίας, η προνομιακή ανατροφή της ίδιας της Άννας και η ζωή στα πρώτα χρόνια της την εισήγαγαν στις κρατικές υποθέσεις. Ήταν συχνά παρούσα όταν ο αυτοκράτορας πατέρας της συζητούσε βαρυσήμαντα ζητήματα με πολιτικούς και στρατηγούς· συνεπώς, ήταν ικανή να απορροφήσει ιδέες για το πώς λειτουργούσε η εξουσία και η επιρροή, ποιοι καθορίζονταν ως σύμμαχοι και ποιοι ως εχθροί, ποιον να εμπιστεύεται και ποιον όχι, τις πονηρές παγίδες της ανθρωπίνης δολιότητας και, πάνω απ' όλα, την κυρίαρχη ανάγκη για το χριστιανικό βυζαντινό κράτος να διαφυλάξει την ύπαρξή του και τα ιδεώδη της αριστοκρατίας τα οποία αντιπροσώπευε.

Σύμφωνα με κάποια πρόσφατη αυθεντία, αυτή η εμπειρία των νεανικών χρόνων αναπτύχθηκε και ωρίμασε στη βαθιά πεποίθηση της Άννας ότι ο Αλέξιος Α΄ ταυτιζόταν με το κράτος. Στην *Αλεξιάδα* «η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατέχει το κέντρο του κόσμου, κι ο πατέρας της κατέχει κεντρική θέση» σε «μία κοσμική πάλη για κυριαρχία». Στα μάτια της

ήταν σχεδόν κάτι σαν ένας δεύτερος Χριστός, εντελώς ανιδιοτελής, που αγωνιζόταν και θυσιαζόταν για το ευρύτερο καλό. Μία τέτοια βαθιά και ασύνειδη αίσθηση μπορεί να προέλθει μόνο από διαπαιδαγωγικές παιδικές εμπειρίες. Φυσικά, ο ίδιος ο Αλέξιος δεν ήταν ο σχεδόν άγιος που τον παρουσίαζε η κόρη του, αλλά η βασική αντίληψή της για τον σκοπό του κράτους και του στρατού ήταν αυθεντική για την εποχή της.

Όπως ήταν παράδοση εκείνη την εποχή και όπως ίσχυε για τις βασιλικές οικογένειες μέχρι αρκετά πρόσφατα, η Άννα είχε αρραβωνιαστεί απ' όταν ήταν μικρούλα. Ο αρραβωνιαστικός που επιλέχθηκε γι' αυτήν ήταν ένας νεαρός ευγενής από την οικογένεια της μητέρας της, ο Κωνσταντίνος Δούκας. Κατά κάποιο τρόπο επρόκειτο για παράδοξο ταίριασμα. Ο Κωνσταντίνος, εννέα χρόνια μεγαλύτερος από την Άννα, ήταν γιος του Μιχαήλ Ζ', του τρίτου αυτοκράτορα πριν από τον Αλέξιο Α', οπότε τυπικά μακρινός θείος της. Ο αρραβώνας μεθοδεύτηκε προφανώς από την Ειρήνη, ώστε να κρατηθεί η οικογένεια Δούκα στο κύκλωμα της εξουσίας, όπου και βρισκόταν. Από την Άννα, ως πρωτότοκη, αναμενόταν να γίνει δικαιωματικά αυτοκράτειρα, αντί να είναι απλώς σύζυγος του αυτοκράτορα. Θα μπορούσε να είναι ένα ταίριασμα που φτιάχτηκε στους ουρανούς. Ο Κωνσταντίνος ήταν ένα σχεδόν αγγελικό πλάσμα: «Ξανθός και λευκός σαν το γάλα, ροδομάγουλος σαν αστραφτερό τριαντάφυλλο που έχει μόλις ανοίξει». Πληροφορούμαστε επίσης ότι ήταν, όπως το τυπικό αριστοκρατικό αγόρι της Αγγλίας των κατοπινών εποχών, καλός στα αθλήματα και στα παιχνίδια, «εικόνα του Έρωτα». Επιπλέον, ήταν κι αυτός πορφυρογέννητος και σε τρυφερή ηλικία είχε το προνόμιο να συνυπογράφει έγγραφα του παλατιού με κόκκινο μελάνι – ένα δικαίωμα που είχε μόνον ο αυτοκράτορας.

Ο προσωπικός ορίζοντας που απλωνόταν μπροστά στη μικρή Άννα ήταν λαμπρός. Με τον καιρό θα μοιραζόταν τον θρόνο, όπως μία αυγούστα, με τον όμορφο σύζυγό της. Αυτό το όραμα όμως κατέρρευσε εντελώς ξαφνικά. Ο δυναμίτης που το ανατίναξε ήταν η γέννηση του μικρού αδελφού της Ιωάννη στις 13 Σεπτεμβρίου 1087. Μεμιάς, οι προοπτικές της να στεφθεί στον ναό της Αγίας Σοφίας διαλύθηκαν. Με εξαίρεση ιδιαίτερες περιπτώσεις διαδοχής, όπου δεν υπήρχε ένας αρσενικός διάδοχος ή που κάποιος σφετεριστής απειλούσε να αρπάξει τον θρόνο, οι πιθανότητες οποιασδήποτε γυναίκας να κυβερνήσει δικαιωματικά ως αυγούστα ήταν ελάχιστες. Η Άννα ήταν μόλις τεσσάρων ετών εκείνη την εποχή και πάρα πολύ μικρή για να αντιληφθεί πλήρως τι είχε συμβεί. Με το πλεονέκτημα δεκαετιών ύστερης γνώσης, αναγνώ-

ρισε ότι η οικογένεια και η Αυτοκρατορία χάθηκαν αμφότερες με τη γέννηση του Ιωάννη, αλλά υπήρχε –κυριολεκτικά– και μία πιο σκοτεινή πλευρά στην ανάμνησή της από το γεγονός:

Το παιδάκι ήταν μαυριδερό, με ευρύ μέτωπο, μάλλον ισχνά μάγουλα, μύτη ούτε σιμή ούτε γρυπή, αλλά κάτι ανάμεσα στα δύο, και μάτια σκουρόχρωμα που έδειχναν, όσο μπορεί κανείς να κρίνει από νεογέννητο μωρό, πνεύμα οξύ.

Η απογοήτευση της Άννας που νικήθηκε την τελευταία στιγμή στην κούρσα της διαδοχής είναι σχεδόν βέβαιο ότι αντανακλάται στην περιφρονητική και ελαφρώς ρατσιστική χροιά της περιγραφής της. Είναι αλήθεια ότι ο Ιωάννης μπορεί να μην πλησίαζε τον ανοιχτόχρωμο και αγγελικό Κωνσταντίνο ως προς το παρουσιαστικό, αλλά αυτό ήταν μόνο ένα και πιθανώς ήσσαν στοιχείο σε αυτό που έμελλε να εξελιχθεί σε μία σκληρή διά βίου αντιπαλότητα μεταξύ αδελφών.

Λίγο καιρό αργότερα, ο πολλά υποσχόμενος νεαρός Κωνσταντίνος Δούκας εξαφανίστηκε από το προσκήνιο. Δυστυχώς, δε γνωρίζουμε περισσότερες λεπτομέρειες, αλλά μπορεί να μην ήταν τόσο ρωμαλέος όσο έδειχνε. Οι απόψεις συγκλίνουν στο ότι πέθανε από κάποια ασθένεια στις αρχές της δεκαετίας του 1090, λίγο μετά την ηλικία των δέκα ετών. Πιθανώς να είχε εξοριστεί έπειτα από κάποια ανεπιτυχή συνωμοσία των Δουκών κατά του Αλεξίου, ο οποίος πρέπει να είχε αρκετά πρόσφορα κίνητρα για να βγάλει τον Κωνσταντίνο από τη μέση. Αν υπήρξε δόλια ενέργεια, η Άννα σίγουρα θα την είχε αποκαλύψει στα απομνημονεύματά της εξομολογείται ότι «δεν μπορώ να τον θυμηθώ χωρίς να με πάρουν τα δάκρυα», αλλά δεν απευθύνει κατηγορίες. Το οδυνηρά προφανές από την αρχή ήταν ότι ο χαμός του Κωνσταντίνου την έσπρωξε ακόμη χαμηλότερα στη γραμμή διαδοχής.

Γνωρίζοντας τώρα ότι δεν επρόκειτο ποτέ να γίνει αρχιστράτηγος του βυζαντινού κράτους και της στρατιωτικής δομής, η Άννα Κομνηνή μεγάλωσε αποφασισμένη να αφήσει το σημάδι της όπως και να 'χε, όπως άρμοζε σε μία πορφυρογέννητη. Είχε ανατραφεί για την εξουσία. Ο Αλέξιος και η Ειρήνη της παρείχαν την καλύτερη δυνατή παιδεία, από μία πλήρη εκπαίδευση στις Γραφές έως ό,τι εκλεκτότερο της ελληνικής και ρωμαϊκής γραμματείας και σκέψης. Μερικοί πιστεύουν ότι ο Αλέξιος αποθάρρυνε μία πιο ευρεία εκπαίδευση της Άννας ως μη αρμόζουσα σε γυναίκα που δεν αναμενόταν να παίξει ενεργό ρόλο στην

πολιτική. Αν αληθεύει, όπως θα μπορούσε κάλλιστα να ισχύει, τότε η Άννα κατάφερε να παρακάμψει εύκολα αυτό τον περιορισμό χρησιμοποιώντας το προνόμιό της ως πριγκίπισσα για να αποκτήσει πρόσβαση σε οποιονδήποτε κλασικό συγγραφέα ήθελε· με τον τρόπο αυτό απέκτησε εξοικείωση με τα κλασικά ελληνικά γράμματα που ελάχιστοι εκτός του κλήρου μπορούσαν να έχουν. Την κέρδισε ιδιαίτερα η αρχαία ιστορία της Αθήνας και της Σπάρτης, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να είχε καταβροχθίσει της *Ιστορίες* του Ηροδότου και τον *Πελοποννησιακό Πόλεμο* του Θουκυδίδη, τα οποία είναι οι καλύτερες στρατιωτικές ιστορίες της κλασικής περιόδου και οι κύριες πηγές μας ιδιαιτέρως για τον σπαρτιατικό στρατιωτικό ηρωισμό. Ιδιαίτερα συναρπαστικό γι' αυτήν ήταν και το σκληρό, ανελέητο έπος του τελευταίου έτους του Τρωικού Πολέμου, η *Ιλιάδα*, η καλύτερη αφήγηση που υπήρξε ποτέ για έναν στρατιώτη φορέα της κληρονομικότητάς του. Και σαν να μην έφτανε αυτό, η Άννα διάβαζε εκτενώς ιατρική και μεταφυσική και συνέβαλε στη συλλογή της δυτικής σκέψης για τον Αριστοτέλη.

Με τον νεαρό Κωνσταντίνο Δούκα να έχει βγει πλέον από το προσκήνιο, ο δρόμος ήταν ελεύθερος για την Άννα να αποκτήσει έναν κανονικό σύζυγο στο πρόσωπο του Νικηφόρου Βρυέννιου, μέλους μιας στρατιωτικής οικογένειας, του οποίου ο συνονόματος παππούς είχε τιμωρηθεί με τύφλωση για απόπειρα κατάληψης του θρόνου το 1077. Συνεπώς, δεν υπήρχε ιδιαίτερη αγάπη ανάμεσα στους Κομνηνούς και στους Βρυέννιους· επιπλέον, οι ισχυρές στρατιωτικές οικογένειες αποτελούσαν για τον θρόνο μία διαρκή απειλή, αληθινή ή δυνητική. Ο πρεσβύτερος Βρυέννιος προκαλούσε υποψίες· αν και είχε πολεμήσει γενναία στην καταστροφική μάχη του Μαντζικέρτ πριν από έξι χρόνια, όπου και υπέστη τρία τραύματα, δεν είχε καταφέρει να αποτρέψει την εξευτελιστική αιχμαλώτιση του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ' Διογένη και τον αποδεκατισμό του βυζαντινού στρατού από τους Σελτζούκους Τούρκους. Κατά τη βασιλεία του Αλεξίου ωστόσο, η οικογένεια φαίνεται ότι αποκαταστάθηκε. Δίχως αμφιβολία ο Αλέξιος ήθελε να καλύψει τις διαφορές του με τους Βρυέννιους για λόγους ευρύτερου στρατηγικού συμφέροντος, κι ένας τρόπος για να το πετύχει ήταν να παντρεύσει την Άννα με τον μικρό Νικηφόρο Βρυέννιο, ο οποίος θα ονομαζόταν καισαρας, ένα σκαλί κάτω από τον αυτοκράτορα στην ιεραρχία της Αυλής, με την Άννα ως καισάρισσά του.

Η ένωση ήταν καθαρά πολιτική, αλλά η Άννα πολύ πιθανώς κατέληξε να νιώσει γνήσια έλξη για τον Νικηφόρο. Αν και αργότερα θα ισχυ-

ριζόταν πως η πραγματική επιθυμία της ήταν να παραμείνει ανύπανδρη μετά την απώλεια του Κωνσταντίνου Δούκα, τα αρχεία δε συνηγορούν υπέρ αυτού του ισχυρισμού. Σύμφωνα με όλες τις αφηγήσεις, είχε ελάχιστους αν όχι κανέναν ενδοιασμό για τον γάμο. Γι' αυτήν ο Νικηφόρος ήταν «ένας άνδρας με εξαιρετική ομορφιά, με ιδιαίτερη σωφροσύνη και ακρίβεια λόγου», και μάλιστα «ένας άνδρας πολύ ανώτερος απ' όλους τους συγχρόνους του». Πρέπει να είμαστε προσεκτικοί απέναντι σε τόσο γενναιόδωρους επαίνους, ως αποτέλεσμα της ύστερης γνώσης και πιθανώς ανομολόγητης μετάνοιας. Επίσης, όπως συμβαίνει και με τις αναμνήσεις της από τον Κωνσταντίνο Δούκα, όταν πολύ αργότερα θα σκεφτόταν τον Νικηφόρο, «ο πόνος πάλι πλημμυρίζει την ψυχή μου».

Ήταν ένας άνδρας που ξεπερνούσε όλους τους άλλους... οι γνώσεις του, η πολύπλευρη πολιτική και θρησκευτική του σύνεση... Με τη χαρά είχε προικιστεί το σώμα του, η επιβλητική κορμοστασιά του, άξιος για πολύ περισσότερα από έναν απλό θρόνο, για κάτι υψηλότερο και πιο ιερό.

Πόσο σοβαρά μπορούμε να πάρουμε ένα τέτοιο ξέσπασμα συναισθημάτων; Ο διαχωρισμός της αλήθειας από τη ρόδινη ύστερη γνώση είναι επικίνδυνη αποστολή. Το καλύτερο που μπορούμε να κάνουμε ως προς αυτό είναι να υποθέσουμε ότι πάντα στα λόγια της Άννας, η πολιτική, η βασιλική, η στρατιωτική, η πνευματική και η σεξουαλική πλευρά του γάμου της αναμειγνύονταν σε μία τοξική χημική ένωση ισχύος. Στο μυαλό της όλα αυτά τα στοιχεία συνιστούσαν τη μία και κυρίαρχη πραγματικότητα της άρχουσας τάξης.

Η Άννα και ο Νικηφόρος παντρεύτηκαν όταν εκείνη ήταν μόλις δεκαπέντε ετών. Αυτό δεν ήταν καθόλου ασυνήθιστο στη ρωμαϊκή και στη βυζαντινή εποχή: οι νέοι έπρεπε να μεγαλώνουν γρήγορα, δίχως την παρατεταμένη εφηβεία που μόνο πρόσφατα αποτελεί τον κανόνα στην εποχή μας. Στους δυτικούς ιπποτικούς κύκλους, για παράδειγμα, υπήρχε ευρέως η πεποίθηση πως αν ένα αγόρι πήγαινε ακόμη στο σχολείο στα δώδεκα, δεν ήταν άξιο για τίποτα πέρα από την ιεροσύνη. Ακόμη και στη σύγχρονη Ελλάδα υπάρχει μια παροιμία που λέει: «Ή μικρός μικρός παντρεύσου ή μικρός καλογερέψου». Οι αναπτυσσόμενες έφηβες ωθούνταν αποφασιστικά προς τον γάμο το συντομότερο δυνατό, αναμφίβολα για να διοχετεύσουν τις σεξουαλικές παρορμήσεις τους με ασφάλεια, επειδή το αντίθετο μπορούσε να αποσταθεροποιήσει την

κοινωνία και να ωθήσει στο έγκλημα. Ωστόσο, το αν η βυζαντινή ηθική γενικά βελτιώθηκε από αυτό το έθιμο είναι συζητήσιμο.

Η Άννα γέννησε στον ελκυστικό Βρυνένιο οκτώ παιδιά, από τα οποία μόνο τέσσερα επιβίωσαν μετά την παιδική τους ηλικία. Ελάχιστες προσωπικές λεπτομέρειες είναι διαθέσιμες, αλλά στα εξαντλητικά απομνημονεύματά της υπαινίσσεται ότι η ζωή της δεν ήταν ποτέ απαλλαγμένη από κάποιου είδους προβλήματα, τα περισσότερα από τα οποία είχαν να κάνουν με τη ζήλια για την υψηλή θέση της. Επιπλέον, ο χαρακτήρας της δεν ανεχόταν αντιθέσεις οποιουδήποτε είδους και ίσως αυτό βοήθησε στο να προκαλέσει, σύμφωνα με τα δικά της λόγια, «συνεχείς κακοτυχίες, μερικές από έξω και μερικές από το εσωτερικό». Δείχνει επίσης να μην έχει ιδιαίτερη αίσθηση του χιούμορ ή την ικανότητα να φιλοσοφεί τις αναποδιές της ζωής. Ο κόσμος βάραινε πολύ στο οξύ μυαλό της. Τις επόμενες δύο δεκαετίες έζησε στο επίκεντρο των παλιροροϊκών κυμάτων της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, παίρνοντας τα όλα πολύ στα σοβαρά, όπως άρμοζε σε μία καισαρίσις. Είναι σχεδόν ακατανόητο ότι, δεδομένης της εξαιρετικής ευστροφίας της και της ικανότητάς να απορροφά γνώσεις, δεν απέκτησε εξοικείωση με τα στρατιωτικά ζητήματα κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Είναι σχεδόν σίγουρο ότι ο σύζυγός της, που είχε κι αυτός κλίση προς τα γράμματα, να τη δίδαξε εκτενώς πάνω στο αντικείμενο. Όλον αυτό τον καιρό όμως η Άννα βασανιζόταν από τη σκέψη ότι ο μικρότερος αδελφός της Ιωάννης θα διαδεχόταν μια μέρα τον πατέρα του ως αυτοκράτορας, κρατώντας την ίδια στην πολιτική σκιά. Στο τέλος, αποφάσισε να δράσει. Δε χρειάστηκε να περιμένει πολύ.

Το 1118, έχοντας ταλαιπωρηθεί πολύ από τις σκληρές εκστρατείες και τις έγνοιες του αξιώματος, ο Αλέξιος Α΄ πέθανε έπειτα από μήνες επιδεινούμενης καρδιακής ανεπάρκειας κατά τα φαινόμενα. Σ' αυτό το σημείο τελειώνουν και τα απομνημονεύματα της Άννας και, κατά συνέπεια, το χρονικό της γίνεται σκοτεινό. Σύμφωνα με εχθρικούς μεταγενέστερους συγγραφείς, έκανε μία απόπειρα να τοποθετήσει τον σύζυγό της στον κενό θρόνο, με τον εαυτό της ως αυτοκράτειρα, αλλά την πρόλαβε ο Ιωάννης, ο οποίος (όπως ισχυρίστηκε εκείνη) αφαίρεσε κρυφά και πήρε το δαχτυλίδι του αξιώματος του πατέρα της, καθώς έσκυβε με συμπόνια πάνω από τον ετοιμοθάνατο αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος πρέπει να γνώριζε από καιρό τις μηχανορραφίες που λάμβαναν χώρα ενόψει του επικείμενου θανάτου του.

Η σύζυγός του Ειρήνη Δούκαινα δεν είχε κρύψει την επιθυμία της

να δει την Άννα και τον Νικηφόρο σε μία ευτυχή ένωση πάνω στον θρόνο και σύμφωνα με τον μεταγενέστερο συγγραφέα Νικήτα Χωνιάτη, ο αυτοκράτορας απάντησε απότομα, σε μία από τις τελευταίες καταγεγραμμένες δηλώσεις του, ότι «ολόκληρο το ρωμαϊκό βασίλειο θα γελάει, αν βάλω αυτό τον Μακεδόνα (τον Βρυνένιο) στον θρόνο αντί για τον δικό μου γιο».

Αυτό πήγαινε πολύ για την Ειρήνη, η οποία ανταπάντησε: «Σ' όλη σου τη ζωή ήξερες να χρησιμοποιείς την απάτη και να κρύβεις τις σκέψεις σου και παραμένεις ο ίδιος μέχρι και στο κρεβάτι του θανάτου!» Αυτή η έκρηξη δεν είναι δυνατόν να εκληφθεί στα σοβαρά· θα μπορούσε κάλλιστα να είναι αποτέλεσμα της κούρασης και της απόγνωσης της ασθένειας του συζύγου της και τις έγνοιες του αξιώματος. Ένα μεγάλο μέρος όμως απ' αυτές τις έγνοιες ήταν ακριβώς η συνεχιζόμενη ανησυχία για το αν η λατρευτή κόρη της θα φορούσε πράγματι το βασιλικό διάδημα που άξιζε. Υπήρχε όμως ένα σημείο πέρα από το οποίο η Ειρήνη δε θα πήγαινε προκειμένου να σπρώξει την Άννα προς την κορυφή. Δε συνέβαινε προφανώς το ίδιο και με την Άννα. Ο Χωνιάτης είναι ένας από τους πολλούς συγγραφείς που ισχυρίζονται ότι η Άννα Κομνηνή σκεφτόταν στα σοβαρά να βγάλει από τη μέση τον αδελφό της Ιωάννη, όταν κατέστη σαφές πως αυτός ήταν ο διάδοχος, και οι περισσότεροι ιστορικοί συμφωνούν πως προετοιμαζόταν κάποια συνωμοσία δολοφονίας, αν και δεν μπορούμε να πούμε πόσο σοβαρή ήταν.

Η απειλή εξηγεί την αντίδραση του Ιωάννη και τον γρήγορο αποκλεισμό της Άννας από τον κύκλο της εξουσίας και τον εγκλεισμό της σε μοναστήρι. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Νικηφόρος Βρυνένιος δε στιγματίστηκε από την υπόθεση, καθώς τον βλέπουμε να εκστρατεύει στο πλευρό του Ιωάννη Β΄, πριν από τον δικό του θάνατο το 1138. Φυσικά, αυτό προκαλεί ερωτήματα ως προς το ποιες ήταν οι σχέσεις του Βρυνένιου με την Άννα, αφότου η τελευταία έχασε την αυτοκρατορική εύνοια. Γνωρίζουμε ότι δεν ήταν πάντα αρμονικές. Η Άννα ισχυριζόταν πως τον καιρό που ήταν μοναχή, δε δέχτηκε ούτε έναν επισκέπτη επί τριάντα χρόνια, έναν ισχυρισμό τον οποίο μπορούμε να αποδώσουμε περισσότερο στην πληγωμένη υπερηφάνεια της παρά σε οποιοδήποτε βάσιμο γεγονός. Όταν εξαναγκάστηκε να περάσει στη μοναστική αφάνεια, ο γάμος είχε ήδη τελειώσει.

Παρά την άψογη εξωτερικά αφοσίωση της καισάρισσας Άννας στον σύζυγό της και στην ευρύτερη βασιλική οικογένεια, ένιωθε βαθιά απογοήτευση επειδή ο Νικηφόρος Βρυνένιος δεν είχε τον διεκδικητικό

χαρακτήρα που η ίδια αποζητούσε σε έναν άνδρα. Ευχόταν να υπήρχε κάποιος τρόπος να παρακαμφθεί η αυστηρή απαγόρευση να ηγούνται γυναίκες του στρατού· σε μία καταγεγραμμένη από έναν χρονικογράφο αξιομνημόνευτη στιγμή οργής κατά την απόπειρά της να εκποτίσει τον αδελφό της Ιωάννη, η Άννα φώναξε ότι «ευχόταν να είχε εκείνη το πέος» στον γάμο της αντί για τον Βρυνένιο – ένα αίσθημα που μιλάει πιο εύγλωττα απ’ οποιαδήποτε περισσότερο εκλεπτυσμένη παράφραση. Η Άννα θεωρούσε τον εαυτό της ως την αναγκαία μεταφορικά στρατιώτη της γενιάς της στην οικογένειά της, ο οποίος εμποδιζόταν να πάρει το ξίφος μόνο από την άτυχη και άδικη έλλειψη ανδρικών γεννητικών οργάνων.

Εν μέρει γι’ αυτό τον λόγο η Άννα Κομνηνή σύρθηκε σ’ εκείνη τη σκοτεινή γωνιά της πανεπιστημιακής κοινότητας που είναι γνωστή ως «μελέτες φύλου». Όσοι καταγίνονται με το αντικείμενο αυτής της σχολής έχουν ισχυριστεί, με ένα ίχνος θριαμβολογίας, ότι η Άννα ήταν μία πραγματική φεμινίστρια της εποχής της. Αναμφίβολα δεν ήταν. Αντί να υποστηρίξει και να αγωνιστεί για τα δικαιώματα του φύλου της, όπως θα έκανε μία πραγματική φεμινίστρια, αποδοκίμαζε τις περισσότερες γυναίκες ως αδύναμες και καθοδηγούμενες από τα αισθήματά τους. Το ιδεώδες της για τις άλλες ευγενείς γυναίκες, συμπεριλαμβανομένης της μητέρας της, αποκαλύπτει παράξενα αρσενικά κριτήρια: μία μορφή σαν κλεψύδρα, σεμνότητα, αφοσίωση στη μητρότητα και στην οικογένεια και γενική συγκαταβατικότητα – και να καλύπτονται σεμνά με πέπλο στις σπάνιες εξόδους τους από το σπίτι. Αυτά δεν είναι χαρακτηριστικά που θα θεωρούσε άξια προς μίμηση μία σκληροπυρηνική φεμινίστρια. Και την Άννα Κομνηνή, παρ’ όλα όσα κατέγραψε στο χαρτί σε κατοπινά και σοφότερα χρόνια, δεν μπορούμε να τη φανταστούμε να συμμορφώνεται με αυτό το στερεότυπο. Ήταν μία κατ’ ουσία μαχήτρια, αν όχι με τα όπλα ενός άνδρα, τότε με τη οξύνοια της γυναίκας.

Αν και ήταν μια ισχυρή παρουσία στην Αυλή, δεν είχε όμως ιδιαίτερες συμπάθειες, αλλά ήταν δυνατή και επίμονη στις απόψεις της και αδημονούσε να γνωρίσει σε βάθος τα στρατιωτικά ζητήματα. Σίγουρα, η *Αλεξιάδα* της, όπως η *Ιλιάδα* την οποία είχε συνειδητά ως πρότυπο, ξεχειλίζει από καλές περιγραφές στρατιωτικών γεγονότων που προδίδουν εξαιρετικά μία καθόλου ασήμαντη γνώση της στρατηγικής και της τακτικής. Ήταν όμως δικό της έργο; Γνωρίζουμε ότι ο Βρυνένιος κρατούσε εκτενείς σημειώσεις σχετικά με τις εκστρατείες του Αλεξίου λόγω της ρητής απαίτησης της Ειρήνης Δούκαινας και είναι σχεδόν

βέβαιο ότι η Άννα άντλησε υλικό από αυτές. Αυτό όμως, φυσικά, δεν αποτελεί ελάττωμα για έναν στρατιωτικό ιστορικό, αλλά αντιθέτως δείχνει έναν βαθμό φροντίδας και ευσυνειδησίας. Σε τελική ανάλυση, η Άννα αποτελούσε τον κινητήριο νου πίσω από την οργάνωση και τη συγγραφή της *Αλεξιάδας*, ένα καθήκον στο οποίο ανάλωσε τουλάχιστον δέκα χρόνια.

Μία άλλη υποδιαίρεση του ακαδημαϊκού κλάδου που έχει πολλά να πει για τον χαρακτήρα της Άννας (όπως έχει φτάσει έως εμάς) είναι η ψυχανάλυση. Κατ' αρχάς, δίνει την έντονη εντύπωση ότι είναι αυτό που οι Γάλλοι θα αποκαλούσαν αργότερα *une femme aux hommes*, δηλαδή μία γυναίκα που νιώθει άνετα ανάμεσα σε άνδρες και αναζητά τη συντροφιά τους, όχι μόνο από ερωτική οπτική αλλά και από επιθυμία να ταυτιστεί με την αρσενική εξουσία. Το προσβλητικό σχόλιό της προς τον σύζυγό της ότι ευχόταν να είχε τα γεννητικά όργανά του φαίνεται να υποστηρίζει αυτή την άποψη. Υπάρχουν επίσης οι ατελείωτες λαμπρές περιγραφές του πατέρα της, οι οποίες κινούνται στα όρια της εντυπωσιακής λατρείας, που οδήγησαν μερικούς να αναρωτηθούν για το αν ο Αλέξιος αντιπροσώπευε την έμμεση εξουσία του πέους που η Άννα λαχταρούσε υποσυνείδητα. Ή, ίσως, ήταν η ασυνείδητη κάλυψη μιας σχέσης αγάπης-μίσους. Αντιστοίχως, η Άννα περιφρονούσε τους ευνούχους, από τους οποίους υπήρχαν πολλοί στη βυζαντινή Αυλή, και τους αφιερώνει μόνο σύντομες αναφορές στα απομνημονεύματά της. Σε ένα άλλο περίφημο απόσπασμα της *Αλεξιάδας*, το οποίο επιλέγεται συχνά ως δηλωτικό του χαρακτήρα της Άννας, ρίχνει ένα επαινετικό βλέμμα στον ψηλό ξανθό Νορμανδό ηγέτη Βοημούνδο Γυισκάρδο:

Στην κοιλιά και στις λαγόνες ήταν λεπτός, στο στέρνο ευρύς και στα μπράτσα εύρωστος. Το σώμα του όλο ούτε λιπόσαρκο ήταν μα ούτε και παχύσαρκο, κι όλα σε εκείνον βρίσκονταν σε τέλεια αναλογία... Είχε υπόξανθα μαλλιά που δεν έπεφταν όμως ως τους ώμους του όπως στους άλλους βαρβάρους... Τα γαλανά του μάτια εξέφραζαν συγχρόνως τόλμη και εμβριθεία.

Ο Ιωάννης Β' Κομνηνός γνώριζε καλά τις προσπάθειες της φιλόδοξης και αποφασιστικής καισάρισσας αδελφής του να τον παραγκωνίσει, ακόμη ίσως και μέχρι του σημείου της δολοφονίας. Πρέπει να γνώριζε ότι κατά τη γέννησή του, η Άννα είχε μιλήσει υποτιμητικά για τη μελαψή επιδερμίδα του, που διέφερε τόσο πολύ από το ανοιχτόχρωμο και

κοκκινωπό παρουσιαστικό του νεαρού ξανθού Κωνσταντίνου με τον οποίο την είχαν αρραβωνιάσει από μικρό παιδί. Και αυτή ήταν πιθανώς η πιο αποτρόπαιη από τις προκαταλήψεις της απέναντι στον αδελφό της. Απ' όσο γνωρίζουμε όμως, δεν έλαβε τιμωρητικά μέτρα εναντίον της, εκτός από την κατάσχεση των περιουσιακών της στοιχείων – και αυτή ήταν απλώς προσωρινή. Η Άννα αποσύρθηκε ταπεινωμένη στη μονή της Θεοτόκου Κεχαριτωμένης που είχε χτιστεί από τη μητέρα της και η οποία, βολικά, είχε χωριστούς κοιτώνες για τα διακεκριμένα μέλη μιας κατά τα άλλα λιτής κοινότητας. Εκεί η Άννα είχε άφθονο χρόνο να αναστοχαστεί και να συλλογιστεί και βαθμηδόν να δημιουργήσει τη σπουδαία νοσταλγική ιδέα για τον πατέρα της ως ενός ανθρώπου ελάχιστα κατώτερου από το θείο. Με τα λόγια ενός σύγχρονου μελετητή:

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία καταλαμβάνει το κέντρο του κόσμου της και ο πατέρας της κεντρική θέση. (Υπάρχει) μία κοσμική πάλη για κυριαρχία, στην οποία η Αυτοκρατορία αντιπαρατίθεται στους πολλούς εχθρούς της. Ο πατέρας της είναι ο υπερασπιστής του κράτους... μία μορφή η οποία μοιάζει στον Χριστό, που αφιέρωσε τα μεγάλα ταλέντα της στην άμυνα και στην επέκταση του κράτους.

Αυτή είναι όντως η εντύπωση που αποκομίζει κανείς διαβάζοντας την *Αλεξιάδα*, την οποία η Άννα ξεκίνησε γύρω στο 1143, αφότου τέθηκε σε εκούσιο μοναστικό περιορισμό για τουλάχιστον είκοσι χρόνια. Είναι όμως ακριβής; Οι περισσότεροι σχολιαστές υποθέτουν ότι το έργο είναι μία προφανής, παρότι εκλεπτυσμένη, αγιογραφία του πατέρα της και κατ' επέκταση των καλύτερων χρόνων της δυναστείας των Κομνηνών. Ωστόσο, η Άννα ήταν αρκετά ξεκάθαρη στον ισχυρισμό της ότι δεν επιθυμούσε να είναι το έργο της οτιδήποτε άλλο παρά μόνο ένα ευθύ και αντικειμενικό χρονικό γεγονότων και δε δίστασε να αποφύγει αμφιλεγόμενο υλικό. Συνεπώς, η ιστορική κρίση πρέπει να παραμείνει ανοιχτή.

Οι εσώτερες ματαιώσεις της Άννας Κομνηνής μπορεί να έδωσαν ώθηση στις ενθουσιώδεις περιγραφές της για μάχες και εκστρατείες οι οποίες, όπως γράφει ένας μελετητής, «δεν προδίδουν καμία γυναικεία ευαισθησία, αλλά μάλλον τη χαρά της αρσενικής ανδρείας, της έξυπνης στρατηγικής και του θένους». Είναι όντως δύσκολο να εναρμονίσουμε αυτό το στίλ με μία γυναίκα η οποία είναι κλεισμένη μακριά από την αναταραχή του κόσμου. Πιστεύουμε ότι μία καλόγρια δεν έχει καθήκον

να γράφει για έναν σκληραγωγημένο στις μάχες βετεράνο πολέμου. Ήταν όμως τόσο αξιόλογη γυναίκα, ώστε δε νιώθουμε καμία ασυνέπεια σ' αυτό. Αν η Άννα ήταν σε θέση να ριχτεί έφιππη στη μάχη, θα ήταν πιθανώς μία πραγματική Βοαδίκεια. Εξάλλου, στο Βυζάντιο, όπως και στη μεταγενέστερη παπική Ρώμη, η στρατιωτική ικανότητα και η θρησκευτική αφοσίωση συνυπήρχαν αρκετά αρμονικά, με τη μία να συμπληρώνει την άλλη.

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις της Άννας ήταν αταλάντευτες, σταθερές και απολύτως ορθόδοξες. Κούνησε το πιγούνι της με ικανοποίηση όταν ένας αιρετικός ιερέας της βουλγαρικής κοινότητας των βογομίλων –ένα από εκείνα τα περιοδικά ευρωπαϊκά χριστιανικά κινήματα τα οποία προσπαθούσαν να επαναφέρουν τον «βασικό» χριστιανισμό, που περιλάμβαναν και τους αλβιγινούς της Γαλλίας– κήκε στην πυρά στον Ιππόδρομο ορατός από το παλάτι. Όταν επρόκειτο για τη διατήρηση των θρησκευτικών θεμελίων του βυζαντινού κράτους, η Άννα ήταν εξίσου σκληρή όσο και οι άλλοι. Μαζί με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της ερχόταν και μία σταθερή προσκόλληση στην αρχή της ευγονικής – η θεωρία που λέει ότι από τις αριστοκρατικές οικογένειες είναι πολύ πιθανότερο να γεννηθούν γενικά επιτυχημένοι άνδρες (και γυναίκες) απ' ό,τι σε άλλες κοινωνικές τάξεις. Γι' αυτήν ο ιδανικός άνδρας ήταν ένας γεννημένος ευγενής, ψηλός, με αθλητική κορμοστασιά, όμορφα χαρακτηριστικά, επιθετικός και θαρραλέος στη μάχη, αλλά επίσης μετριοπαθής, ευφυής, καλλιεργημένος και ευγενικός απέναντι στις γυναίκες – ένα ιδεώδες, θα μπορούσε να προσθέσει κανείς, που ελάχιστες γυναίκες ανά τους αιώνες είχαν ποτέ τη χαρά να γνωρίσουν.

Το γιατί περίμενε τόσο πολύ μέχρι να ξεκινήσει να γράφει –ή, σύμφωνα με μερικές διηγήσεις, να αρχίσει να υπαγορεύει σε μία άλλη μοναχή-γραφέα– αποτελεί μυστήριο. Είναι πολύ πιθανό να σημείωνε βιαστικά τυχαίες σκέψεις και αναμνήσεις στα μεσοδιαστήματα ανάμεσα στα θρησκευτικά της καθήκοντα, τις οποίες διαμόρφωσε λογοτεχνικά αργότερα. Μπορεί να πέρασε καιρό αναθεωρώντας, διορθώνοντας και επιμελούμενη το κείμενο. Υπάρχει μία ένδειξη στις αρχικές παραγράφους των απομνημονευμάτων της ότι σκόπιμα περίμενε αρκετό διάστημα, πριν βάλει την πένα στο χαρτί, από φόβο πως αν το έκανε πολύ νωρίς, «κάποιος μπορεί να σκεφτεί ότι, γράφοντας για τα έργα του πατέρα μου, επαινώ τον εαυτό μου». Όποιοι κι αν ήταν οι λόγοι της καθυστέρησης, είναι σαφές ότι ο χρόνος δε μετρίασε την ένταση των συναισθημάτων της. «Σκοτάδι γεμίζει την ψυχή μου και ποταμοί δακρμών

κυλάνε από τα μάτια μου», γράφει, «αχ, τι πνεύμα υψηλό έχασαν οι Ρωμαίοι (δηλαδή το Βυζάντιο)», αναφερόμενη στον λατρεμένο πατέρα της. Κατά τη διάρκεια της ημέρας και τα βράδια κάτω από το φως του κεριού, εργαζόταν στα απομνημονεύματά της καταπολεμώντας την κούραση. «Χαμογελώ τώρα που τα σκέφτομαι, λίγο ακόμη και θα σκάσω στα γέλια, ενώ κινώ την πένα μου στο φως του λύχνου». Και τότε, με το σπουδαίο έργο να έχει πια τελειώσει, δεν υπάρχει κανένα σημάδι ότι η συγγραφή είχε ηρεμήσει την ψυχή της. «Ο Θεός έχει στείλει σ' εμένα τις μεγαλύτερες συμφορές... Αλλά ας είναι αυτό το τέλος της ιστορίας μου· περιγράφοντας τα λυπηρά (δηλαδή τους θανάτους του πατέρα και του συζύγου της), φοβάμαι πως θα πικραθώ ακόμη περισσότερο».

Ως η τελευταία λέξη της *Αλεξιάδας* (τουλάχιστον στην αγγλική της έκδοση), αυτή η «πίκρα» δείχνει ότι η Άννα Κομνηνή δεν κατάφερε ποτέ τελικά να συμβιβαστεί με την απρόβλεπτη παλινδρόμηση των σχέσεων ισχύος που κατά την άποψή της εξασθένησαν τον πυρήνα των Κομνηνών και δημιούργησαν το σκηνικό για την παρακμή της δυναστείας. Το έργο της χαρακτηρίστηκε περισσότερο ως λογοτεχνικό παρά ιστορικό, περισσότερο μία απόπειρα να μιμηθεί τον Όμηρο και τον Πλάτωνα, παρά να εξασφαλίσει μία αμερόληπτη ιστορική αφήγηση της μεσαιωνικής Αυλής στην οποία ανήκε. Από την άλλη, έχει υποστηριχθεί ότι η *Αλεξιάδα* ανήκει στα παραδείγματα «θηλυκής Ιστορίας», τα οποία υποτίθεται πως είναι πολύ πιο υποκειμενικά και κατάφορτα με αισθήματα και με πιο οξεία αντίληψη των χαρακτήρων απ' ό,τι τα αυστηρά «γραμμένα από άνδρες» έργα. Όποια κι αν είναι η αξία αυτών των επιχειρημάτων, η καισάρισα Άννα παρέμεινε μέχρι τον θάνατό της, περί το 1153 σε ηλικία περίπου εβδομήντα ετών, μία αληθινή Κομνηνή, ανυποχώρητα αφοσιωμένη στη βασιλική οικογένεια και στην Αυτοκρατορία και σίγουρη μέχρι το τέλος, παρά τις πολλές απογοητεύσεις της, ότι η δυναστεία της αποτελούσε την κορωνίδα όλων των βασιλείων. Θα ρίχνει μεγάλη τη σκιά της στις σελίδες που θα ακολουθήσουν.

Η δυναστεία των Κομνηνών, που κατείχε την εξουσία για 128 χρόνια, από το 1057 ως το 1185, αποτελεί την τελευταία λαμπρή εποχή του Βυζαντίου, κατά την οποία η αυτοκρατορία έπρεπε να αναχαιτίσει ταυτόχρονα τους Τούρκους και τους Νορμανδούς.

Αρχίζοντας με τον Αλέξιο Α΄, και χωρίς να μπορούν πια να υπολογίζουν σε βοήθεια από τη Δύση, οι Κομνηνοί κατέστρωσαν τη στρατηγική τους πολύ καλά. Και μόνο που η δυναστεία κατέληξε μέσα στη βία και στην ανικανότητα, παρ' όλες τις καλές προθέσεις του τελευταίου Κομνηνού, του Ανδρόνικου Α΄, έπαιξε πολύτιμο ρόλο κρατώντας τη Χριστιανοσύνη της Ανατολής ζωντανή.

Επί Κομνηνών έγιναν πολλές αλλαγές στη στρατιωτική οργάνωση του Βυζαντίου: δημιουργήθηκε βαρύ ιππικό κατά τα δυτικά πρότυπα, ενώ χρησιμοποιήθηκαν σε ευρεία κλίμακα μισθοφόροι και παραμελήθηκε το ναυτικό (δύο πρακτικές που σε βάθος χρόνου θα αποδεικνύονταν καταστροφικές και ίσως μοιραίες). Επίσης, ένα κεφάλαιο αφιερώνεται στη φημισμένη Βαράγγια Φρουρά, που περιλάμβανε στις τάξεις της πολλούς Σάξονες, εξόριστους μετά την κατάκτηση της Αγγλίας από τους Νορμανδούς.

Η βαριά ήττα στο Μυριοκέφαλο, το 1176, σήμανε την αρχή του τέλους για τη δυναστεία, και άνοιξε τον δρόμο για την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους.

Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ
www.psichogios.gr

ΚΩΔ. ΜΗΧΣΤΗΣ. 23191

Γ Ι Α Α Ν Α Γ Ν Ω Σ Τ Ε Σ Μ Ε Α Π Α Ι Τ Η Σ Ε Ι Σ